

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА СТАЛІЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГО – ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Л.В.Жарова, канд. екон. наук

У статті розглядаються методологічні аспекти еколого-економічного дослідження можливостей та обмежень сталого збалансованого розвитку макрорегіонів. Обґрунтовано виділення такого специфічного об'єкта дослідження, як Причорноморський економічний район з позицій економічного районування території нашої держави, аналізу економіко-екологічних проблем тощо. Зроблений висновок про необхідність вирішення питання сталого розвитку не тільки на рівні регіону або держави, але й економічного району.

Гострота соціально-економічних і екологічних проблем в Україні має значні територіальні відмінності. Це стосується як рівня економічного розвитку та використання природно-ресурсного потенціалу, так і стану соціальних процесів, особливо рівня життя населення. Для вирішення цих проблем необхідно "...вирішити ряд методологічних питань, які стосуються концептуальних підходів до розвитку і територіальної організації суспільства в цілому та конкретного прояву окремих його видів діяльності на мікро- та мезорегіональних рівнях ... що є одним з невикористаних резервів виходу України з комплексної кризової ситуації" [1,242].

Під сталим розвитком ми розуміємо такий розвиток продуктивних сил країни, що спрямований на задоволення основних життєвих потреб не тільки нинішнього, але і наступних поколінь з одночасним збереженням навколишнього природного середовища у сприятливому, з точки зору здоров'я людини, стані та постійної підтримки у ньому динамічної екологічної рівноваги [14, 33].

Проблеми сталого розвитку стали предметом досліджень багатьох учених: О. Балацького, В. Бокова, Б. Буркинського, І. Бистрякова, В. Волошина, З. Герасимчук, Л. Гринів, С. Злупка, Б. Данилишина, М. Долішнього, С. Дорогунцова, В. Поповкіна, Л. Руденка, В. Симоненка, В. Тарасенка, В. Трегобчука, М. Фашевського, С. Харічкова, Л. Чернюк, М. Чумаченка, О. Шаблія та інших. Водночас, на наш погляд, зараз недостатньо уваги приділяється сталому розвитку на рівні макрорегіонів, хоча макрорегіоналізація, тобто науково обґрунтоване виділення за певними ознаками територій країн, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил і об'єктивно відбивають територіальний поділ праці, є важливим чинником територіальної організації та управління господарством країни. Поділ території України на макрорегіони, які характеризуються соціальною і господарською своєрідністю, відмінностями у внутрішньо регіональних та міжрегіональних зв'язках, дає можливість диференційовано управляти процесами планування і прогнозування розвитку господарства.

Упродовж останніх років у сфері економічного районування працювали такі українські вчені, як М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Пістун, В. Поповкін, О. Шаблій. Так, Заставний Ф. виділяє три макрорайони – Західний, Східний, Південний, до складу яких входять 9 мезорайонів [4]. Поповкін В. обґрунтував поділ України на 5 макрорайонів: Центрально-Український, Донбас і Нижнє Придніпров'я, Слобідська Україна, Західноукраїнський, Причорноморський [8;9]. Шаблій О. виділяє Східний, Центрально-Східний, Центральний, Північно-Східний, Західний, Південний райони та Автономну Республіку Крим [16]. Долішній М.І., Дорогунцов С.І., Данилишин Б.М., Пила В.І., Козицький О.О., Стеченко Д.М. та інші пропонують використати мезорайонування, в основу якого покладено 8 економічних районів: Донецький, Придніпровський, Східний, Центральний, Поліський, Карпатський, Причорноморський [2;3;5;13]. Щодо "офіційного" підходу до районування України, то нині існує 24 області і 2 міста обласного підпорядкування.

Все це підтверджує той факт, що за будь-яких підходів до районування Причорноморський регіон завжди виділявся у окремий макрорайон саме завдяки його геополітичному розташуванню, тому і розглядатися він повинен окремо, адже схожі не тільки передумови розвитку районів (Миколаївський, Херсонський, Одеський, Автономної Республіки Крим), що входять до його складу, але й проблеми та підходи до їх вирішення. Очевидно, що для Причорномор'я вирішення екологічних проблем при орієнтації на раціональне використання і відновлення природного потенціалу для задоволення потреб сучасних і прийдешніх поколінь є найважливішою умовою його сталого розвитку.

Забезпечення стійкості розвитку будь-якої території, незалежно від її розміру та ступеня підпорядкування, повинно починатися із аналізу ситуації, що склалася, результати якого дадуть змогу не тільки виявити основні проблеми, але й шляхи їх подолання. Можуть бути використані кількісні та якісні методи аналізу. Водночас, говорячи про можливості збалансованого розвитку на рівні економічних районів, доцільно перш за все говорити про кількісний аналіз, що спиратиметься на статистичні дані. У нашому випадку основним джерелом інформації можуть стати статистичні збірники, підготовлені Міністерством статистики України та його регіональними відділеннями, а також спеціалізовані збірники, наприклад, «Стан

довкілля» та інші, та інформація, що може бути зібрана безпосередньо в регіонах. Водночас кількісний та якісний склад статистичної інформації є незадовільним, особливо за необхідності порівняння декількох регіонів між собою або при виконанні загального аналізу. Причинами цього є не уніфікованість показників, що розраховуються у кожному регіоні, що не дає можливості зіставляти деякі дані, різні часові лаги, що використовуються у різних статистичних вибірках, відсутність деяких показників, необхідних для аналізу, тощо. Втім попередній аналіз еколого-економічної ситуації в Причорноморському районі може бути зроблений на основі доступних даних, а також допоможе виявити пробіли статистичних даних, що існують на даному етапі.

Аналізуючи ситуацію в економічному районі, зазначимо, що промисловість є однією із ланок добробуту регіону, як джерело доходу і зайнятості населення вона водночас становить реальну загрозу для навколишнього середовища та стійкості екосистем. Адже на промисловість припадає широкий спектр негативних впливів на довкілля: викиди в атмосферне повітря (NO_x , CO_x , парникові гази, важкі метали та інші), скиди забруднених вод у водойми, деградація ґрунтів, накопичення відходів. Промислова діяльність пов'язана з порушенням природних ландшафтів, шумовими забрудненнями, створенням загроз виникнення надзвичайних ситуацій тощо. Втім багато екологічних проблем залежать від специфічних особливостей певного сектору промислового виробництва. Повні зведені дані щодо забруднення всього регіону по окремих галузях промисловості практично відсутні навіть у регіональних збірниках. Всього декілька показників можуть бути використані для відображення загального стану.

Підкреслимо, що екологічна ситуація в регіоні визначається особливостями розміщення та функціонування його народногосподарського комплексу. Досліджуючи Причорноморський район, слід враховувати схему розміщення продуктивних сил, що склалася. Вона і є тим базисом (вихідною умовою), на якому будується стале суспільство, адже неможливо докорінно та у короткий термін змінити існуючу схему розміщення. Так, у Миколаївській області зараз функціонує два спеціалізованих господарських підрайони: Північний і Південний промислово-аграрний з розвинутим портовим і рекреаційним господарством. В Одеській області виділяється Одеський промислово-транспортний вузол (Одеса, Іллічівськ, Південний), який має багатогалузеву спеціалізацію. Зокрема, тут розвинуті окремі галузі море-господарського комплексу, а також машинобудування і металообробка, харчова й легка промисловість. У Херсонській області сформувався Херсонський промисловий вузол (суднобудування, судноремонт, харчова і текстильна промисловість) та формується Каховсько-Бериславський промисловий вузол (машинобудування і металообробка, харчова промисловість та промисловість будівельних матеріалів). На території області виділяються чотири спеціалізовані господарські підрайони – Нижньодніпровський промислово-аграрний, основою якого є Херсонський промисловий вузол, Східний промислово-аграрний з головними промисловими центрами в Новій Каховці і Каховці, Північний агропромисловий, що включає промислові центри Берислав, Нововоронцовка і Високопілля, Приморський промислово-аграрний підрайон з промисловими центрами Генічеськ, Скадовськ, Новоолексіївка. В Автономній Республіці Крим сформовано шість промислових вузлів, зокрема багатогалузеві: Сімферопольський (машинобудування, харчова, легка, промисловість будівельних матеріалів), Севастопольський (судно-і приладобудування, рибообробна, виноробна, промисловість будівельних матеріалів), Керченський (гірничо-металургійна, рибообробна, суднобудування, промисловість будівельних матеріалів), Красноперекіпський (основна хімія). Крім того, утворюється Джанкойський промисловий вузол (машинобудування, харчова промисловість).

Екологічну ситуацію у Причорноморському регіоні загалом можна охарактеризувати як незадовільну. Сучасне становище є наслідком нехтування протягом тривалого часу об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу, відсутність необхідних обсягів інвестування для оновлення технологій та здійснення природоохоронних заходів, незбалансований розвиток народного господарства тощо. Крім того, існують специфічні для цього району причини, які обумовлюють незадовільний стан навколишнього природного середовища, а саме: розміщення великих портових господарств у прибережній смузі (у тому числі Одеського, Іллічівського, Білгород-Дністровського, Кілійського та Южного, на які припадає 62,4% вантажообороту морського транспорту України); широке використання зрошувального землеробства (особливо у АРК, де воно призвело до суттєвої деградації земель внаслідок їх вторинного солонцювання); також порушення гідрологічного та гідрогеологічного режимів. Аналіз даних МНС, НАНУ, Мінприроди, Державної геологічної служби та Держкомгідромету, проведений МНС, свідчить, що причиною підтоплення земель та промислово-міських агломерацій у межах Херсонської області є комплексний вплив як природних процесів, так і регіональних антропогенних навантажень на взаємодію поверхневих і підземних водних об'єктів та процеси водообміну гідрогеологічних структур. У період 1998-2004 рр. за оцінками, наданими МНС, підтоплення мало прояв на 36% площі Херсонської області, а кількість промислово-міських агломерацій та сіл з формуванням ділянок підтоплення зросли в 1,5-2,0 рази.

Аналіз основних показників стану довкілля показав, що обсяги викидів в атмосферне повітря за останні п'ять років постійно зростають, у їх структурі переважають викиди від пересуваних джерел. Збільшення виробництва, яке спостерігалось у 1999-2003 рр. в Причорноморському районі, стало причиною збільшення викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел як в абсолютному, так і відносному значеннях. Основними осередками забруднення є найбільш промислово розвинуті місця району: Армянськ, Красноперекіпськ, Керч (АРК), Ольшанське (Миколаївська область), Одеса, Білгород-Дністровський, Котовськ (Одеська), Херсон (Херсонська). Частка уловлених та знешкоджених речовин, у

загальному обсязі утворених стаціонарними джерелами забруднення в Причорноморському регіоні, значно відрізняється по регіонах. Найбільша вона у Миколаївській області – 99,2%, але в АПК, Одеській та Херсонській областях цей показник становив відповідно 53,8, 40,9, 22,7%, що значно нижче від середньоукраїнського рівня, який складає 76,3% [6;7;11;12;15].

Причорноморський регіон має недостатнє водозабезпечення та постійно відчуває дефіцит водних ресурсів, що пов'язано з його розташуванням у посушливій зоні та активним розвитком зрошувального землеробства. Загальні обсяги забору води з природних водних об'єктів у Причорноморському регіоні зменшуються. У структурі водоспоживання більшість води використовується на зрошення – 51% (найбільші обсяги води на зрошення використовуються у Криму та Миколаївській області). Обсяги свіжої води, що використовується на побутово-питні, виробничі та сільськогосподарські потреби, повільно знижуються. До найбільш нагальних проблем економічного району відносяться значні втрати води при транспортуванні – у 2003 р. вони становили 1186 млн м³, або 52% від загального обсягу забраної води.

Гострою проблемою є також обсяги забруднених стічних вод, що скидаються у водойми в даному районі, у 2003 р. вони склали 37% від загального обсягу відведених стічних вод, до того ж недостатніми є потужності очисних споруд (97% від мінімально необхідного рівня). Проблема посилюється й різким збільшенням споживання води у літній період з прибуттям рекреантів.

Показником, який може частково пояснити причини незадовільного стану довкілля, – є обсяг інвестицій, що витрачаються у регіоні на охорону навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів. Для Причорноморського району характерним є низький рівень інвестування в цю галузь, у 2003 році він склав 61,1 млн грн, або 0,85% від загального обсягу інвестицій в основний капітал [10;12]. У середньому по країні цей показник склав 1,7%. Структура інвестицій відбиває найбільші проблеми району: основною статтею витрат на охорону та раціональне використання водних ресурсів, на другому місці – витрати на охорону та раціональне використання земельних ресурсів.

Щодо витрат підприємств, установ, організацій на капітальний ремонт основних засобів природоохоронного призначення, то 95% становлять власні кошти, що дещо більше за середньоукраїнський рівень (86%). Поточні витрати також покриваються на 94% за рахунок власних коштів, проте за рахунок державного бюджету покривається 4% поточних витрат, що вдвічі перевищує аналогічний показник по Україні. Структура поточних та капітальних витрат істотно не відрізняється: більшість коштів йде на очищення стічних вод і раціональне використання водних ресурсів, що ще раз підтверджує актуальність проблеми водовикористання та водовідведення у всьому Причорноморському регіоні.

Підбиваючи підсумки вищезазначеного, відмітимо, що, екологічна ситуація в Причорноморському районі за останні роки істотно не змінилася. Основними тенденціями розвитку народногосподарського комплексу, що впливають на екологічну ситуацію, будуть розвиток машинобудування, хімічної, харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів, морегосподарського комплексу та освоєння нафтогазових родовищ шельфової зони Азовського та Чорного морів; суднобудування та судноремонту. Крім того, у районі ймовірно збільшення використання автотранспорту через його економіко-географічне розташування та розвиток промисловості, що за відсутності належного технологічного контролю призведе до збільшення обсягів викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря.

Подальший розвиток промисловості Причорноморського району без врахування його впливу на довкілля та намагання втілити постулати сталого розвитку в життя призведуть до погіршення екологічного потенціалу території і, як наслідок, до зниження економічного потенціалу та соціального благополуччя. Необхідні оновлення основних фондів, інвестиційна підтримка екологічно небезпечних галузей промисловості щодо впровадження новітніх ресурсозберіжних, екологічно безпечних технологій, оцінка впливу підприємств на навколишнє середовище та проведення необхідних заходів щодо попередження забруднення довкілля тощо.

Концептуальні напрямки економічного та соціального розвитку Причорномор'я передбачають істотне пом'якшення назрілих соціально-економічних диспропорцій, досягнення збалансованої економіки з чітко вираженою соціальною орієнтацією і рекреаційним значенням регіону в загальнодержавному поділі праці. Найбільш повно економіко-соціальний потенціал може бути реалізований за рахунок:

- більш раціонального комплексного використання наявних природних ресурсів і економічних передумов при безумовній перевазі соціально-економічних критеріїв розвитку господарства;
- зниження енергоємності- та ресурсомісткості виробництва;
- розвитку інфраструктури курортно-рекреаційного комплексу з урахуванням зростаючих життєвих стандартів, зменшення сезонності послуг;
- впровадження науково-обґрунтованої системи ведення сільського господарства на зрошуваних землях, покращання структури сільськогосподарського виробництва для задоволення потреб населення і рекреантів в екологічно чистій продукції;
- попередження забруднення Чорного та Азовського морів та річок господарсько-побутовими, промисловими стічними водами, а також водами зі зрошувальних систем;
- забезпечення соціальних гарантій населення, вирішення етносоціальних та мовних проблем;
- розвитку та укріплення міжнародного природоохоронного співробітництва у вирішенні проблем

про трансграничне забруднення атмосфери і Чорного моря.

Також зазначимо, що перешкодою на шляху до сталого розвитку регіонів Причорномор'я є неефективна організаційна діяльність місцевої влади та фінансова неспроможність ї, як наслідок, млявість місцевої влади щодо комплексного і збалансованого розвитку територій, систематичного освоєння та впровадження нововведень, зволікання з прийняттям додаткових нормативно-правових актів до Закону України "Про курорти", а також Закону України "Про приморські території" тощо.

У цьому контексті необхідно зробити наголос, що згідно з Проектом Закону України «Про територіальний устрій України» [17], територіальний устрій України – це обумовлена географічними, історичними, економічними, соціальними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її території на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці -для забезпечення населення необхідним рівнем послуг та збалансованого розвитку усєї території держави. Підкреслимо – збалансованого, тобто політика щодо забезпечення сталості розвитку всіх територіальних одиниць країни, від громад до макрорайонів, повинна виходити з єдності та цілісності території країни за умови поєднання централізованого та децентралізованого підходів до планування, управління, контролю тощо. Стійкий розвиток територіальних одиниць можливий при урахуванні їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій, прав та законних інтересів громадян, додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від місця його проживання.

Все це означає, що подальший соціально-економічний розвиток неможливий без системного, організаційно узгодженого та науково-обґрунтованого включення екологічного імперативу до регіональної політики та програм соціально-економічного розвитку. На часі впровадження природозахисних заходів, спрямованих на усунення причин, а не наслідків забруднення довкілля. Сьогодні важливо формувати програми та стратегії соціально-економічного розвитку, які стануть основою усталеного розвитку регіону в цілому, які мають узгоджуватись з цілями та механізмами реалізації сталого розвитку усєї країни.

Екологічна складова сталого промислового розвитку вимагає випереджувальних дій щодо впливу на стан навколишнього середовища, кардинального оновлення (технічного, технологічного, кадрового) підприємств, створення умов для залучення нової генерації управлінців, які сприйматимуть та втілюватимуть методологічні засади збалансованого та випереджаючого зростання.

Регіональна політика має відповідати новітнім вимогам і викликам сьогодення. Так, економічне районування має стати предметом регіонального управління, створення ефективних управлінських ланок і структур, що створюватимуть програмні та організаційні умови для сталого еколого-економічного та соціального зростання. Ці структури мають відігравати вирішальну роль у формуванні та впровадженні екологічної політики територій, в узгодженні інтересів суб'єктів господарювання та держави, у впровадженні ефективних механізмів територіального розвитку та досягненні громадської злагоди. Тому роботи з економічного (або еколого-економічного) районування мають розвиватися з урахуванням потреб часу та поточних задач соціально-економічного розвитку на різних ієрархічних рівнях їх формування, реагування та розв'язання.

SUMMARY

In the article methodological aspects of ecological-economic research of opportunities and limits of sustainable and balanced development of macroregions are considered. Choosing of such specific object of research as Southern economic region on the basis of generalization of approaches to economic division into districts of the state, the analysis of economic and ecologic problems, etc is proved. The necessity of solving problem not only at regional or state levels, but also at a level of economic region is underlined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Герасимчук З.В. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації // Регіональна економіка. – 2001. – №4. – С. 241-248.
2. Долішній М. І., Стадницький Ю. І., Загородній А. Г., Товкан О. Е. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посіб.— Львів: Національний ун-т "Львівська політехніка" (ІВЦ "ІНТЕЛЕКТ+" ПІДО), 2003.
3. Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Динилишин Б.М., Фашевський М.І Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. – К.: Нічлава, 2002. – 690с.
4. Заставний Ф.Д. Економічна і соціальна географія України.— 2-ге вид., із змінами. — К.: Форум, 2001. — 240с.
5. Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів/ Под ред. Б.М. Данилишина – К.: РВПС НАН України, 1998. – 161с.
6. Миколаївська область у 2003 р. Статистичний щорічник. – Миколаїв: Держкомстат України, Миколаївське обласне управління статистики, 2004. – 460с.
7. Одеська область у 2003 р. Статистичний щорічник. – Одеса: Держкомстат України, Одеське обласне управління статистики, 2004. – 611с.
8. Поповкін В. А., Калитенко А. П., Розинка В. О. Рівні соціально- економічного розвитку регіонів України. — К., 1994. — 78с.
9. Поповкін В.А. До концепції державної регіональної політики // Наукові доповіді. –1995. – Вип. 37. – 64с.
10. Стан довкілля за 2003 р. - К.: Держкомстат України, 2004. – 445 с.
11. Статистичний щорічник АР Крим за 2003 рік. – Сімферополь: Головне управління статистики АР Крим, 2004. – 448с.
12. Статистичний щорічник України за 2003 р. – К.: Держкомстат України, 2004. – 616с.
13. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посібник. — К.: Вікар, 2001. — 378с.

14. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. – 2002. – №2. – С. 31-41.
15. Херсонська область у 2003 р. Статистичний щорічник. –Херсон: Держкомстат України, Херсонське обласне управління статистики, 2004. – 437с.
16. Шаблій О. І., Білецький М. І., Заставецький Б.І. Соціально-економічна географія України: Навч. посіб. За ред. О. І. Шаблій (ред.). — 2-ге вид., перероб. та доп. — Львів: Світ, 2000. — 679с.
17. <http://www.kmu.gov.ua/>

Надійшла до редакції 22 грудня 2005 р.